

EKLER VE SÖZCÜK YAPISI

EKLER

Sözcüklerin kök veya gövdelerine gelerek onların cümledeki görevlerini belirleyen, onlara değişik anlamlar katan ya da onlardan yeni sözcükler türeten ses veya ses bileşimlerine **ek** denir.

Bunlardan çekim eklerini daha önce gördüğümüz için yapım ekleri üzerinde duracağız.

Yapım Ekleri

İsim ve fiillerin kök veya gövdelerine gelerek onlardan başka isim ya da fiil türeten eklerdir.

Burada kök sözünü de açıklamakta fayda var.

Kök

Bir sözcüğün anlamı ve yapısı bozulmadan parçalanamayan en küçük parçasıdır. Köklerde yapım eki bulunmaz, ancak çekim eki bulunabilir.

Örneğin;

“Evimiz” sözünde “ev”; sözcüğün, anlamlı ve parçalanamayan en küçük parçasıdır. “-(i)-miz” eki iyelik ekidir; yani isim çekim ekidir. Öyleyse bu sözcük yapım eki almamıştır, kök halindedir.

Kökler iki türde bulunur; **İsim kökleri** ve **Fiil kökleri**. “Geldi” sözcüğündeki kök “gel-” fiil kökü; “sözlük” sözcüğünün kökü olan “söz” isim köküdür. Ancak bazen ses taklidi yoluyla oluşan yansıma kökleri de vardır.

Örneğin;

“ağaçlık” sözcüğünün kökünü bulurken en anlamlı olarak gördüğümüz “ağ” sözünü kök olarak düşünebiliriz. Ancak “ağaçlık” sözüyle balık tutmakta kullanılan “ağ” sözünün herhangi bir anlam ilişkisi yoktur. Öyleyse bu sözcüğün kökü “ağ” olamaz. Ondan sonra “ağa” sözcüğünü görüyoruz. Yine “ağaçlık” sözüyle “ağa” sözcüğü arasında bir anlam ilgisi yoktur. Öyleyse bunu da kök olarak alamayız. Alabileceğimiz kök elbette “ağaç” köküdür. Buradan şu sonucu çıkarabiliriz; sözcüğün köküyle, ek aldıktan sonraki şekli arasında mutlaka bir anlam ilgisi olmalıdır.

Sözcüğün yapım eki aldıktan sonraki durumuna **gövde** denir.

Bir sözcük birden çok yapım eki alabilir. İlk yapım eki köke diğerleri gövdeye eklenir.

Çekim Ekiyle Yapım Ekinin Farkları:

Çekim ekleri eklendiği sözcüğün anlamında bir değişiklik yapmaz; yapım ekleri ise anlamı, köke bağlı olmak şartıyla, değiştirir.

Örneğin;

“Yolda bekliyor.” cümlesindeki “yol” sözü “geçilen yer” anlamındadır. “-de” hal ekini alarak “yolda” şekline geldiğinde de geçilen yer olma anlamı değişmemektedir.

“Yolcu bekliyor.” cümlesinde ise “geçilen yer” olan “yol” sözü “-cu” yapım ekini alarak bu anlamını yitirmiş “yoldan gelen” ya da “yola giden” kişi anlamına gelmiştir. Yani yolla bir anlam ilgisi vardır; ama yer ismi, kişinin niteliği anlamını ifade edecek hale gelmiştir.

Çekim ekleri bir sözcüğe yapım ekinden sonra eklenir. Yani önce yapım ekleri, sonra çekim ekleri gelir. İstisnaları olsa da bu genel bir kuraldır.

Ek ve kök hakkındaki bu genel bilgilerden sonra şimdi eklerin önemlileri üzerinde durabiliriz.

a. İsimden İsim Yapan Ekler

İsim kök veya gövdelerine gelerek onlardan yeni isimler türeten eklerdir. Ancak bu sözcükler sıfat, zarf gibi görevlerde de kullanılabilir.

Bu eklerden bazıları şunlardır:

“-lık - lik” eki

“Buraya bir **odunluk** yapmıştık.”

cümlesinde ek, “odunların koyulacağı yer” anlamında bir sözcük türetmiş.

“Pencereye **güneşlik** almamız gerekiyor.”

cümlesinde güneşten korunmak için kullanılan alet ismi yapmış.

“Sendeki bu **gençlik** bir gün gidecek.”

cümlesinde soyut bir isim yapmış.

“**Kiralık** ev arıyoruz.” cümlesinde “kiraya verilecek” anlamında sıfat yapmış.

“**Benlik** özenle korunmalıdır.”

cümlesinde zamire gelerek ondan soyut bir isim türetmiştir.

Yukarıdaki örnekte olduğu gibi bir ek eklendiği sözcüğe değişik anlamlar katabilir. Bundan sonraki ekleri cümle içinde gösterip geçeceğiz. Ne anlama geldiğini cümle içindeki kullanımlardan çıkarabilirsiniz.

“Artık biz de **şehirli** olduk.”

“Kimse **evsiz** yaşayamaz.”

“Her noktaya bir **gözcü** koyalım.”

“Bu yaz **İngilizce** kursuna gideceğim.”

“Gençleri **çağdas** bir insan olarak yetiştirelim.”

“Yarışmada **üçüncü** olduğumu söylediler.”

“Her sınıftan **üçer** kişi gelsin.”

"O **cocuksu** gülüşüne bayılıyorum."

"Bu yemeğin **acımsı** bir tadı var."

"Onun kendine **özgü** bir anlatımı var."

"Sen çok **bencil** birisin."

"Şu gelen **sarışın** çocuğu tanıyor musun?"

"Seninle **yaşıt** olduğumu bilmiyordum."

Bunların dışında, az da olsa, kullanılan isimden isim yapma ekleri de vardır. Önemli olan kök halindeki sözcüğü bulup eklerini inceleyebilmektir.

Küçültme eki olarak kullanılan "**-cık, -cağız, -cak**" eklerini kimi kaynaklar çekim eki olarak değerlendirir. Ancak sorulardan anladığımız kadarıyla bu ek yapım ekidir.

"Kış gününde bu **incecik** gömlekle gezilir mi?"

"Bu **hayvancağız** bu kadar yükü nasıl taşırsın?"

cümlelerinde gördüğümüz bu ekin, acıma, pekiştirme, sevgi gibi birçok anlamlar taşıdığı görülür.

Küçültme eki eklendiği sözcükte bazen ses düşmesine, bazen ses türemesine sebep olabilir.

"**Küçükük** elleriyle öyle güzel resim yapıyordu ki!"

cümlesinde "küçük" sözü "-cık" ekini aldığı anda, sondaki "k" sesi düşüyor.

"minik → minicik"

"ufak → ufacık"

"yumuşak → yumuşacık" sözcüklerinde de aynı özelliği görebiliriz.

Bazen de ses türemesi olabilir.

"Azıcık aşım, kaygısız başım." atasözünde "az" sözcüğüne "-cık" ekini getirdiğimizde "azcık" olması gerekirken "azıcık" olmuş; yani arada bir "ı" sesi türemiş.

"Bu **gencecik** yaşında ne sıkıntılar çekti zavallı."

cümlesinde ise ekten önce “e” sesinin türediğini görüyoruz.

Kimi sözcüklerde bu ek, fiilden sözcük türetmiş gibi görülebilir.

Örneğin;

“Bebek, etrafındakilere **gülücükler** yolluyordu.”

cümlesinde “gülücük” sözü sanki gülmek fiiline “-cik” eki getirilerek yapılmış; oysa sözcük aslında “gülüş-cük” şeklindeymiş, daha sonra “ş” düşerek “gülücük” olmuş.

Bazı durumlarda “-cık” eki küçültmeyle ilgisi olmayan, bir nesne, bir kavram adı da yapabilir.

“Onun bu yıl **kulakçık** ameliyatı olması gerekiyor.”

“Yaşlılıktan **elmacık** kemikleri dışarı çıkmış adamın.”

cümlelerinde bu ekin küçültme anlamından sıyrıldığını ve nesne ismi yaptığını görüyoruz.

Bazı isimden isim yapma ekleri de yansıma sözcüklere gelerek onlardan isim türetebilir.

“Bu **gürültü** nereden geliyor?”

cümlesinde “gürül” yansıma sözcüğü “-tü” eki alarak isim olmuştur.

“Dün geceki **horultu** kimden geliyordu öyle?”

“Bu mahallede **fısıltı** gazetesi iyi çalışıyor galiba.”

cümlelerinde altı gizili sözcükler yansımadan isim olan sözcüklerdir.

b. İsimden Fiil Yapan Ekler

İsim kök veya gövdelerine gelerek onlardan fiil türeten eklerdir.

“Bahçedeki çiçekleri **suladı.**”

cümlesindeki altı çizili sözü incelediğimizde “**su**” ismine getirilen “**-la-**” eki, ismi “sulamak” şeklinde bir fiile dönüştürmüştür.

İsimden fiil yapan önemli ekleri cümlelerde gösterelim.

“Yol, buradan sonra gittikçe **daralıyor.**”

“Yaşlı adam yerinden **doğruldu.**”

“Parmağı uzun süre **kanadı.**”

“Yaptığı fedakarlığı duyunca gözleri **yaşardı.**”

“Derste kulağıma bir şeyler **fısıldadı,** gitti.”

“Neden bu kadar **geciktin?**”

“Sıkıntılara dayanamayıp **delirdi** zavallı.”

“Bu sözlerimi neden bu kadar **garipsediniz?**”

“Konuşmacının düşüncelerini pek **benimsemedim.**”

Ekler bazı sözcüklerde ses düşmesine sebep olabilir.

“Haber duyunca rengi **sarardı.**”

cümlesinde altı çizili sözcük “sarı” ismine “-ar” eki getirilerek yapılmıştır. Bu sırada “sarı” sözcüğünün sonundaki “ı” sesi düşmüştür.

c. Fiilden İsim Yapan Ekler

Fiil kök veya gövdelerine gelerek onlardan isim türeten eklerdir. Bunlar da cümlede sıfat, zarf görevlerinde kullanılabilir.

“Burada eskiden bir **durak** vardı.”

cümlesinde altı çizili sözcük, “dur-” fiiline “-ak” eki getirilerek yapılmıştır.

En çok kullanılan fiilden isim yapma eklerini cümle içinde gösterelim.

“Bu **istek** bende eskiden beri var.”

“Gereksiz bir **yığın** eşya var bu evde.”

“Herkes **sevgi** duymam gerekmiyor.”

“Büyük bir **dalga**, kuma yazdıklarımı sildi, götürdü.”

“O, babasına çok **düşkün** bir çocuk.”

“Bu kadar **alıngan** olmana gerek yoktu.”

“Her **dalgıç** bu kadar derine dalamaz.”

“Yeni aldığım **süzgeç** ortalıkta görünmüyor.”

“Doğa **durağan** değil değişkendir.”

“Bu eserin **okuyucu** bulması çok zor.”

“Artık aynı şeyleri yapmaktan **usanc** duydum.”

“Bu **yazı** geçen gün dergide yayınlandı.”

“Bir ay da **kesinti** olmasa maaşlarda.”

“Geldiklerine dair bir **belirti** var mı?”

“Dağlar bize artık **geçit** vermiyor.”

“**Isıl** ıslıl bir güne daha merhaba dedik.”

Türkçe’de sayı bakımından en çok yapım eki fiilden isim yapma ekleridir.

Biz burada ancak çok önemlilerini verdik.

d. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

Fiil kök veya gövdelerine gelerek onlardan yeni fiiller türeten eklerdir.

“Buradan iki yıl önce **taşındı**.”

“Müzeyi gezmeden buradan **gidilmez**.”

“Ortalık iyice **karıştı**.”

“O sudan sana da mı **icirdiler**?”

“Bu sözümüz onu mutlaka **darıltmıştır**.”

“Yeni takılan sokak lambalarını **söktürmüşler**.”

“Çiçekleri dalından **koparmayın**.”

“Bu suçlama karşısında biraz **şaşaladım**.”

SÖZCÜĞÜN YAPISI

Sözcüğün yapısını üç grupta inceleyebiliriz: Basit sözcük, türemiş sözcük, bileşik sözcük.

Şimdi bunları ayrıntılarıyla görelim.

1. Basit Sözcük

Yapım eki almayan sözcüklerdir. Bu tür sözcükler çekim eki almış olabilir. Yapım eki almadıklarından bunlar daima kök halinde bulunur.

“Her tarafı bembeyaz karlar örtmüştü.” cümlesindeki bütün sözcükler basittir.

2. Türemiş Sözcük

Yapım eki alan sözcüklerdir. Türemiş sözcükler cümledeki görevlerine göre belli türleri karşılar. Böylece sözcük hem yapı hem görevce adlandırılır; yani türemiş isim, türemiş sıfat, türemiş fiil.... gibi.

“Bu köşeye bir **kitaplık** kurmak lazım.”

“Bana bir **silgi** verebilir misin?”

“Sınıfımızın başkanı çok **dalgın** biriydi.”

“O her zaman **büyük** düşünürdü.”

“Yolda çok **hızlı** yürürdü.”

“O her zaman yanında çalışanları **gözetirdi**.”

“Çocuklar asla **sevgisiz** yaşayamaz.”

“Çok **acıktım**, haydi yemeğe gidelim.”

cümlelerindeki altı çizili sözcükler türemiştir.

cümlesinde altı çizili sözcük, “**aç**” ismine “-ık” isimden fiil yapma eki getirilerek türetilmiştir. Buna türemiş fiil diyoruz.

“Yaprakların **hışirtısı**, kuşların **civiltısına** karışmış, tatlı bir musıkı oluşturmuştu.”

cümlesinde altı çizili sözcükler “hışır”, “cıvıl” yansıma sözcüklerine “-tı” eki getirilerek yapılmıştır ve yansımadan türeyen isim oluşturulmuştur.

*

*

*

Bazı pekiştirmeli sözcüklerde sözcüğün başına bir hece eklendiği görülür.

“Etraf **bembeyaz** olmuş, göz kamaştırıyordu.”

cümlesinde altı çizili sözcük incelendiğinde “beyaz” sözcüğünün ilk hecesinden oluşturulmuş “bem” hecesinin sözcüğün başına geldiğini görüyoruz. Bu bir ek olmadığından sözcük yapım eki almamıştır; yani basittir.

Diğer taraftan, Türkçe sondan çekimli bir dildir, ekler daima sözcüğün sonuna eklenir.

Bir sözcük sadece kökten türetilmez; gövdelerden de türetilebilir.

“Şuralarda bir **gözlükçü** vardı eskiden.”

cümlesinde altı çizili sözcük “göz” isminden “gözlük”, “gözlük” isminden “gözlükçü” olmuştur. Görüldüğü gibi “-lük” eki sözcüğün köküne, “-çü” eki gövdesine eklenmiştir. Elbette sözcük yine türemiş bir isimdir.

3. Bileşik Sözcük

İki farklı sözcüğün bir araya gelerek kendi anlamlarından az çok farklı bir anlam oluşturacak biçimde kaynaşmasıyla oluşan sözcüklerdir.

Bileşik sözcükler değişik şekillerde oluşur. Kimileri isim tamlamalarının, kimileri sıfat tamlamalarının, kimileri cümle özelliği gösteren söz öbeklerinin kaynaşmaları sonucunda oluşmuştur.

Bu kaynaşma sırasında sözcüklerin her ikisi anlamını kaybedebilir.

“Bahçeden çok güzel **hanımeli** kokusu geliyordu.”

Sözcüklerden sadece biri anlamını kaybetmiş olabilir.

“**Yeryüzü** yemyeşil olmuştu yine.”

Sözcüklerden hiçbirini anlamını tam olarak kaybetmemiş olabilir.

“Bu kış yeni bir **ayakkabı** almam gerek.”

*

*

*

Bileşik sözcükler yapılarına göre değişik özellikler gösterir. Bunları şu şekilde gruplandırabiliriz.

a. İsim Tamlaması Yoluyla

“Komşunun çocuğu **kuşpalazına** yakalanmış.”

“Onlar düğünden sonra **balayına** gidecekler.”

“Üzerinde **camgöbeği** renginde bir kazak vardı.”

“Bahçenin bir köşesine **aslanağzı** ekmişlerdi.”

cümlelerinde altı çizili bileşik sözcükler isim tamlaması yoluyla oluşmuştur. Sözcükleri ayrı düşündüğümüzde bu, açık olarak anlaşılır.

Bazen bu yolla oluşan isimlerin - özellikle yer isimleri - sonunda iyelik ekinin düştüğü görülür.

“Edirnekapıı → Edirnekapı”

“Kadıköyü → Kadıköy”

sözcüklerinde altı çizili eklerin düştüğünü görüyoruz.

b. Sıfat Tamlaması Yoluyla

“O ne **açıkgöz** adamdır bilsen.”

“Buradan **Acıgöl**’e gidebilir miyiz?”

“Buralarda eskiden çok **sivrisinek** olurdu.”

“Bu mevsim tam **karatavuk** avlama mevsimidir.”

cümlelerinde altı çizili bileşik sözcükler sıfat tamlamalarının kalıplaşmasıyla oluşmuştur.

c. İyelik Ekinin Kaynaştırması Yoluyla

“Burası **bağrıyanık** insanların diyarıdır.”

“Çocukları fazla **başiboş** bırakmamalıyız.”

“O **sütübozuk** adama güvenir miyim hiç?”

cümlelerindeki altı çizili sözcüklerde, birinci sözcük isim, ikinci sözcük sıfat özelliği gösteriyor ve isim olan sözcük iyelik eki almıştır.

d. İki Çekimli Fiilin Kaynaşması Yoluyla

“Odaya yeni bir **çekyat** alalım.”

“Bu denizlerde **gelgit** olayı pek görülmez.”

“Ekinler **biçerdöverlerle** biçilip ambarlara doldurulurdu.”

“Onunla **uyurgezer** diye dalga geçerlerdi.”

cümlelerinde her iki sözcük de çekimlidir. Birleşerek kendi anlamlarından farklı bir anlam ifade etmişler, ya da tür değişikliğine uğrayıp ad ve sıfat görevinde sözcükler oluşturmuşlardır.

e. Bir İsimle Bir Çekimli Fiilin Kaynaşması Yoluyla

“Onun gibi **mirasyedi** birinden, başka ne beklenir.”

“Yeni bir **ateskes** imzalanacakmış.”

“Bu lokantada **imambayıldı** güzel yapılır.”

cümlelerinde altı çizili sözcüklerin birincisi isim, ikincisi çekimli bir fiildir. Sözcükleri gerçek anlamlarında düşündüğümüzde bunların bir cümle özelliği gösterdiğini söyleyebiliriz.

f. İsim ve Fiilimsinin Kaynaşması Yoluyla

“Bu bölgede günebakan yetişmiyormuş.”

“Ahmet karakaçanın sırtına binmiş gidiyordu.”

“Böyle oyunbozanlık edersen seninle geçinemeyiz.”

“Bu limana bir dalgakıran yapmak lazım.”

“Onun gibi cöpcatan birini görmedim, doğrusu.”

cümlelerinde birincisi isim soylu sözcük, ikincisi sıfat-fiil olan bu sözcüklerden bir bileşik sözcük meydana gelmiştir.

Bunlardan başka yollarla da bileşik sözcük oluşturulabilir. Önemli olan iki ayrı sözcüğün kaynaştığını anlayabilmektir.

Bileşik sözcüklerin kimileri oluşurken ses kaybı olabilir.

Pazartesi günü size geleceğim.”

cümlesindeki sözcüğün oluşmasına bakalım.

Pazar - ertesi → Pazartesi

Görüldüğü gibi “er” hecesi düşmüştür.

Bazı bileşik sözcüklerin oluşumunda ise iki ayrı sözcüğün varlığı bile hissedilemez.

sütlü aş → sütlaç

ne asıl → nasıl

bu öyle → böyle

Bu sözcüklerin artık iki ayrı sözcükten oluştuğunu düşünemiyoruz bile.